

ФУНКЦІОНУВАННЯ СТАТУТІВ ЛОКАЛЬНИХ ГРОМАД КРАЇН ЄС: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджено досвід запровадження та функціонування статутів територіальних громад у країнах Західної Європи. Визначено можливості адаптації зарубіжної практики статутного регулювання в українських умовах.

Ключові слова: статут, місцеве самоврядування, територіальна громада, статутне регулювання, статутний процес, реєстрація статуту.

The experience of implementation and functioning of local charters (statutes) in Western Europe countries is analyzed. The authors suggest the opportunities for adaptation of foreign practice of statute regulation in the Ukrainian context.

Key words: statute, local self-government, local authorities, statute regulation, statute process, statute registration.

Успішне нововведення будь-якого явища неминуче потребує ознайомлення з уже існуючим досвідом. Не є винятком і запровадження в українському самоврядуванні статутів територіальних громад. На час прийняття Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” в Європі існували вже багатолітні традиції регулювання життя міських (рідше сільських) громад окремими документами – статутами (хартіями). Тому дослідження такої практики за кордоном є надзвичайно важливим для розвитку місцевої демократії в сучасній Україні.

Функціонування статутів за кордоном вивчали Р. Агранофф, К. Бандажевський, Г. Беднарська, П. Біланчіа, Т. Браун, Х. Глоговська, Д. Гарднер, Д. Домбек, Х. Кохалик, О. Д. Лазор, О. Я. Лазор, З. Мазяк, Р. Макітра, Н. Перинська, Ф. Піццетті, Д. Тіс, А. Ткачук, П. Хмельницький, В. Цируль, П. Чарний, І. Шелепницька та ін.

Метою статті є дослідження досвіду запровадження та функціонування статутів територіальних громад у країнах Західної Європи, а також визначення можливості адаптації зарубіжної практики статутного регулювання в українських умовах.

Значний досвід у впровадженні статутів має Республіка Польща. 8 березня 1990 р. було прийнято Закон “Про самоврядування громад (гмін)” [25]. У ньому проголошувалося, що “устрій громади визначається її статутом” (art. 1, ust. 1). Проект статуту громади, що має понад 300 тис. мешканців, підлягає узгодженню з Головою Ради Міністрів за поданням міністра справ публічної адміністрації (ust. 2). Статут гміни оприлюднюється у воеводському урядовому віснику (art. 22, ust. 1) [25]. Жоден із законів Польщі, які регулюють проблематику місцевого самоврядування, не дає ні чіткого визначення статуту, ні поняття про місцеве право. Проте вважається, що правовий акт місцевого права, яким є і статут, має відповідати певним вимогам: 1) містити загальні приписи і бути обов’язковими до застосування на території громади (гміни); 2) базуватися на законодавстві про самоврядування чи інших законах, в яких прописано право на видання таких актів; 3) стосуватися лише справ місцевого значення; 4) мати передбачену законодавством форму і бути прийнятими та опублікованими у відповідний до чинного законодавства спосіб [14, с. 24]. Окрім того, текст статуту повинен бути написаний лаконічно, доступною та зрозумілою для мешканців мовою без зайвих довгих конструкцій, насичених квазінауковою термінологією.

Статут визначає порядок створення, об’єднання, поділу і скасування так званих “допоміжних одиниць”, тобто солтівств, районів, мікрорайонів (art. 5, ust. 3); принцип доступу до документів органів місцевого самоврядування і користування ними (art. 11 b, ust. 3); порядок і принципи діяльності контрольної (ревізійної) комісії ради (art. 18 a, ust. 5); внутрішню організацію і порядок роботи органів місцевого самоврядування громади (art. 22, ust. 1); управління і користування комунальною власністю “допоміжними одиницями” (art. 48, ust. 1); повноваження “допоміжної одиниці” у веденні фінансових справ в межах бюджету громади (art. 51, ust. 3); принципи участі голови виконавчого органу “допоміжної одиниці” в роботі ради без права голосу (art. 37 d); порядок діяльності депутатських клубів (груп, фракцій) (art. 23, ust. 2) [25].

“Допоміжні одиниці” (райони, мікрорайони) можуть мати власний статут, але його приймає загальногмінна рада за погодженням з жителями відповідної одиниці. Цей статут визначає назву і територіальні межі “допоміжної одиниці”, принципи і порядок виборів у ній, організацію і функції (завдання) її органів, межі делегованих громадою (гміною) повноважень, межі і форми контролю та нагляду органів місцевого самоврядування громади над органами “допоміжної дільниці” (art. 35). Такий статут може також передбачати існування одиниці ще нижчого рівня в межах “допоміжної одиниці”. Статут мікрорайону (*osiedla*) може закріпити функції нормотворчого органу за загальними зборами місцевих мешканців.

Так само й об’єднання (союз) громад може мати свій статут, який приймається абсолютною більшістю голосів рад зацікавлених громад (art. 67). Такий статут повинен містити назву об’єднання, учасників,

тривалість існування об'єднання, завдання, органи та їх структуру і порядок діяльності, принципи користування об'єктами й установами об'єднання [Там же].

Розвиток польського статутного процесу мав багато спільного з українським. Подібно до того, як це було в Україні кількома роками пізніше, польські громади спочатку не знали, як розробляти і приймати свої статuti, а тому група експертів під керівництвом Я. Лянґа розробила в 1990 р. модельний статут, який мав стати орієнтиром для розробників статутів в окремих територіальних громадах, а також зразком для воєводи і Ради Міністрів, якщо б вони розглядали статuti для міст чисельністю населення понад 300 тис. осіб. Однак цей проект, подібно ж, як і в Україні, наразився на критику [19, с. 229–230].

Статутний процес у Польщі розвивався так, що статuti досить швидко “застарівали” – якоюсь мірою через розвиток законодавства, яке регулює місцеве самоврядування, а частково тому, що відбулася певна еволюція в баченні того, як повинен виглядати статут (зокрема чого не повинно бути у статуті). Так, переломним виявився період 2002-2003 рр. Тоді масово почали прийматися нові статuti. Поступово зникла практика регулювати у статуті питання, присвяченого місцевому референдуму, хоча здебільшого вони дублювали положення загальнодержавного законодавства про місцеві референдуми. Тривалий час практикувалося наводити у статутах тексти присяги місцевих депутатів чи війтів, відмінні від передбачених законодавством [25, art. 23 a, 29 a], але після 2003 р. такого практично не трапляється. До речі, хоча Закон пропонує однорідну присягу цілком світського змісту, але застерігає право доповнювати заклик до Божої помочі.

Краківська дослідниця Г. Беднарська, яка проаналізувала детально майже півсотні польських статутів, вважає однією із суттєвих проблем те, що поширеним є буквально повторювання багатьох норм Закону “Про самоврядування громади”, або відтворення їх у дещо модифікованому вигляді. Дослідниця наголошує, що це не є позитивне явище – така практика робить статuti між собою схожими і створює ілюзію, наче певні питання регулюються статутом, а не законом. Натомість різниці між статутами здебільшого виявляються в несуттєвих питаннях (звичай, пов'язаних зі структурою та роботою представницького органу) [11]. Із цим твердженням багато в чому можна погодитися, однак прагнення до самодостатності змушує статuti повторювати норми законів, які становлять своєрідний каркас, який заповнюється локальними деталями. Якщо цей каркас забрати, то багато питань при зверненні до тексту статуту можуть виявитися для пересічного члена громади “вирваними з контексту”. Тому можна компромісно погодитися, що не варто зловживати цитуванням законів, хоча цілком уникнути повторення базових положень, очевидно, не вдасться.

Схожу критику польських статутів (але з дещо іншими акцентами) наводить краківський дослідник доктор П. Хмельницький, який вважає, що статuti, надаючи надто велике значення “технічним”, регламентарним нормам (які не надто цікавлять мешканців), недостатньо розвивають можливості залучення громади до самоврядування, рідко пропонують створення нових структур чи оригінальних процедур виконання тих чи інших завдань [13, с. 121].

Д. Домбек, ґрунтуючись на принципі “самобутності” статуту, вважає, що немає жодних правових перешкод для регулювання статутом тих справ, які не наведено в Законі. Наприклад, цілком прийнятним, на думку дослідниці, було б створення статутом непередбачених законодавством органів (міського омбудсмена чи конвенту солтисів) [16, с. 69]. Окрім того, правове забезпечення польських статутів самоврядних громад (гмін), на думку краківського дослідника П. Чарного, не є єдиним та цілісним [15, с. 52]. У Польщі обов'язковість прийняття статутів громадами населених пунктів ґрунтується на тому, що вони є юридичними особами. На це звертає увагу К. Бандажевський, посилаючись на Цивільний кодекс, за яким статут є підставою для діяльності юридичної особи, а тому й місцеві громади зобов'язані приймати власні статuti [10, с. 91].

Отже, польський досвід є досить наблизений до українського, хоча статутний процес розпочався в цій країні сімома роками раніше. Існують, звичайно, певні принципові відмінності. Наприклад, гміна є юридичною особою, тоді як в Україні нею можуть бути тільки представницькі та деякі інші органи місцевого самоврядування, а також багаторівневість самоврядування (гмінне, повітове, воєводське тощо). Але загалом, перебіг запровадження розвивався схожим чином. Привертає увагу той факт, що після 10 – 12 років статутного процесу в Польщі спостерігалися якісні зміни в підходах до розроблення статутів (багато громад почали приймати нові більш продумані статuti). В Україні майже стільки ж часу виявилось потрібним, щоб просто інтенсифікувати процес прийняття статутів, хоча і їхня якість і продуманість також покращилися (насамперед завдяки інтернет-ресурсам).

Статuti як локальні нормативно-правові акти є поширеними і в Німеччині. Однак тут варто термінологічно розрізняти так званий “конституційний статут громади”, який доповнює визначене Законом “Про місцеве самоврядування” комунальне право, та інші статuti (господарський статут громади, статут про підключення до загальних водоканалізаційних мереж, статут про відрахування за користування окремими послугами, статут про міську забудову тощо). Хоча “конституційний статут” не є законом з формально-правової точки зору, але обов'язковість виконання його положень на місцевому рівні є такою, що наближає його за суттю до законів земель [7, с. 121]. Конституційний (основний) статут громади може містити такі норми: 1) форми оповіщення громадян про роботу органів самоврядування; 2) різні форми участі людей у діяльності самоврядування; 3) розподіл обшин на дрібніші одиниці за власними представництвами; 4) затвердження договорів між різними общинами та общиною і членами

представницького органу; 5) зарплати і компенсації для членів муніципальних зборів і комісій; 6) створення комісій; 7) структура виконавчого органу і кількість керівників відділів; 8) правила прийняття і звільнення з роботи муніципальних службовців та правила оплати їхньої праці; 9) право осіб чи їх груп ознайомитись з адміністративними актами самоврядування [1, с. 22–23].

Німеччина є федеративною державою, а тому ситуація зі статутним регулюванням місцевого самоврядування може бути відмінною в різних землях. Наведемо як приклад основні норми “Положення про общини” землі Північний Рейн-Вестфалія. Статутам присвячено окремий параграф (§ 7). Відповідно до нього, статuti призначені для того, щоб громади могли регулювати ними свої внутрішні питання; узгодження (затвердження) статутів державними органами нагляду за громадами є потрібним лише в спеціально передбачених законом випадках; статuti можуть містити інформацію про адміністративні штрафи за порушення вміщених у них вимог; кожна громада зобов’язана прийняти основний статут; зміни до основного статуту приймаються більшістю голосів від загального складу ради; статут підлягає опублікуванню чи представленню населенню в іншій формі; якщо інше не встановлене самим статутом, то він набирає чинності з наступного після оприлюднення дня; забороняється оскаржувати статут за недотримання процесуальних вимог після завершення річного терміну з моменту оприлюднення (за деякими винятками) тощо [18].

Тож, у німецькому варіанті варто виділити такі особливості – поважні гарантії статутотворення перед втручанням з боку органів державної влади (навіть у вигляді перевірки щодо відповідності законодавству); обов’язковість прийняття статутів громадами; передбачення в самому тексті статуту заходів (стягнень) за порушення його ж норм. Усі три особливості наразі видаються недоцільними і недостатньо юридично вмотивованими для впровадження в українському статутному регулюванні місцевого самоврядування, однак на перспективу не варто відхиляти таку можливість, зокрема щодо вимог обов’язковості прийняття статутів усіма територіальними громадами.

Понад столітній досвід застосування статутів для регулювання життя громад існує у Швейцарії. Тамтешні статuti є, на відміну від українських, обов’язковими для прийняття і мають, зазвичай, три основних розділи, які присвячені відповідно громаді, її органам та персоналу. Статут нормує такі питання, як повноваження і завдання громади, об’єднання громад, недопущення родинних зв’язків і кумівства в органах громади, юридичний захист громадян, бюджет і кредитування, збереження культурної спадщини громади, порядок голосування та виборів, подання ініціатив, пропозицій і петицій [5].

З. Мазяк та Р. Макітра детально проаналізували статут громади швейцарського міста Кеніц і висловили низку цінних спостережень – попри те, що згаданий населений пункт є фактично передмістям, яке злилося зі столичним Берном, воно продовжує існувати як окреме місто і громада [4]. Його статут є досить детальний і дуже чіткий; немає жодних уступів, які не потребують правового регулювання – жодної інформації про географію розташування, чисельність населення або історію міста (чим часто зловживають розробники українських статутів). Громада Кеніца за статутом наділена надзвичайно великими повноваженнями. Зокрема, вона приймає сам статут, вносить до нього зміни або взагалі припиняє його дію, а поза тим затверджує річний бюджет, звичайні та надзвичайні податки, укладає угоди щодо власності і обмеження продажу земельних ділянок (якщо їхня ціна перевищує 5 млн швейцарських франків), надає дозвіл на взяття кредитів (якщо вони більші за вказану суму) тощо. Такі широкі повноваження громади є цілком позитивною рисою самоврядного устрою, але в українських реаліях їх упровадження виглядало б, на нашу думку, передчасним.

Інтенсивно розвинувся статутний процес у Республіці Італія, хоча тривалий час локальна демократія в Італії обмежувалася лише до місцевих виборів. Однак у 80-х рр. XX ст. місцеві адміністрації почали створювати багато нових форм участі громадян у вирішенні місцевих справ. У 90-х рр. XX ст. новий загальнодержавний статут докорінно реорганізував систему місцевого самоврядування в Італії. Закон № 142, прийнятий у 1990 р., упровадив три нових форми участі населення у місцевому самоврядуванні: 1) так звана “громадська участь”, яка передбачала право громадян на утворення різних організацій та об’єднань, які мали би брати участь у прийнятті рішень, що стосуються місцевого життя; право на особисту участь у процесі прийняття таких рішень; право на подання звернень щодо місцевих справ та гарантування швидкого розгляду таких прохань; право на місцеві референдуми; 2) так звана “громадська ініціатива” – право громадян вносити скарги до суду, а не до місцевої влади, особливо в питаннях, які стосуються охорони навколишнього середовища; 3) так зване “право на доступ та на інформацію”, відповідно до якого всі дії інституцій місцевого самоврядування мають бути публічними та всі громадяни повинні мати право ознайомитися з актами місцевого значення (у тому числі зробити з них копії) [21, с. 246].

При цьому Закон № 142 не ставив перед місцевими громадами вимоги впроваджувати ці нововведення однаково та уніфіковано, а навпаки, за ними закріплювалося право самостійно обрати найбільш прийнятні для себе форми організації місцевого самоврядування. А тому в главі другій Закону італійські громади та провінції отримали право на ще одне нововведення – на ухвалення власних статутів, які власне і були покликані нормувати локальні форми місцевого самоврядування [21]. Закон № 142 також дав право цим статутом регулювати життя округів та діяльність малих рад, які обираються мешканцями різних частин більшого міста (приблизний аналог українських районних у місті рад).

Прийняття такого Закону звичайно ж було вкрай важливим для місцевого самоврядування – якщо до 1990 р. всі громади та провінції Італії підпорядковувалися загальнодержавному статутові і керувалися

однаковими нормами, то після прийняття Закону № 142 кожна громада сама вибирала собі найбільш оптимальну форму організації самоврядування. Хоча ще досить багато питань, пов'язаних із місцевим самоврядуванням, продовжували залишатися у віданні загальнодержавного статуту. Ще одним додатковим наслідком проведеної реформи стало зменшення відмінностей між громадою та провінцією, які відтепер однаковою мірою керувалися статутами, що принципово не різнилися між собою за формою [24, с. 248]. Частково це пов'язано зі специфікою територіального устрою Італії, в якому як провінції, так і комуни відповідають муніципальному рівневі, тоді як області – регіональному [6, с. 139].

До статутів комун і провінцій висувалися загальні вимоги щодо змісту – статuti повинні регулювати діяльність органів місцевого самоврядування, форми участі населення в самоврядуванні, питання доступу громадян до інформації, конкретні шляхи досягнення рівності між чоловіками та жінками (зокрема в діяльності місцевих рад та інших органів самоврядування). Окрім того, статuti повинні були нормувати участь осіб в адміністративному процесі, консультативні процедури, питання подання пропозицій чи петицій від імені окремих осіб або об'єднань громадян у справах громади (при цьому повинна бути зафіксована гарантія швидкого розгляду справи). Окремо статuti мають описувати спосіб проведення місцевих референдумів. Єдина умова, яка ставиться до цих заходів, – референдуми повинні стосуватися лише місцевих питань і не повинні співпадати з днями інших виборчих акцій.

Італійське законодавство досить детально регламентує процедуру прийняття статутів – вони ухвалюються кваліфікованою більшістю (у цьому разі – дві третини складу) ради громади (комуни) чи провінції. Якщо потрібної кількості голосів не вдається зібрати, то проект статуту можна винести на повторне голосування упродовж тридцяти днів після першого. За такого стану речей його можна прийняти звичайною більшістю голосів ради, але італійська специфіка полягає в тому, що тоді за статут треба голосувати двічі. Після прийняття статуту комун і провінцій повинні були пройти так званий “легітимізаційний контроль”, який мав здійснюватися відповідним регіональним органом – Регіональною комісією контролю. Після проходження контролю, текст статуту мав бути опублікований в урядовій газеті, а щойно через тридцять днів після цього статут набирав чинності [12, с. 236–237].

У жовтні 2001 р. відбулася чергова реформа у сфері місцевого самоврядування – цим разом шляхом внесення змін до Конституції Італійської Республіки. У ч. 2. ст. 114, зазначається, що “муніципалітети, провінції, метрополітальні міста і регіони (області) є автономними утвореннями із власними статутами, повноваженнями та функціями” [20]. Водночас статус Риму як столиці Італії повинен регулюватися загальнодержавним законом. Важливість такої реформи полягала в тому, що статутне регулювання системи місцевого самоврядування цим разом отримувало конституційні гарантії свого існування, після чого італійський парламент не має права їх скасовувати звичайним законом (теоретично, до цього моменту закон 1990 р. міг бути переглянутий парламентом у будь-який момент і без особливих труднощів). Окрім того, конституційна реформа 2001 р. скасовувала попередню систему, відповідно до якої регіони мали вищий статус порівняно з іншими самоврядними одиницями. Нормативні акти провінцій і громад (комун), прийняті відповідними радами, від того часу вже не потребували перевірки на відповідність чинному законодавству, а отже, вищезгадана Регіональна комісія контролю втрачала сенс існування. Це не заперечувало обов'язку відповідності статутів конституційним положенням, але новий принцип відносин отримав назву “гармонії” (“згоди”) між ними [12, с. 237–238].

Грунтовний аналіз статутного регулювання місцевого самоврядування в Італії здійснила українська дослідниця І. Шелепницька, яка детально висвітлила особливості італійських статутів, порівнявши їх з українськими [8]. Відповідно до цього аналізу, статутна автономія в Італії розглядається як юридичний інструмент, що визначає основні напрями розвитку одиниці, форми та способи її діяльності. Статутне регулювання системи місцевого самоврядування закріплене в Конституції Республіки Італія (ст. 114), а статuti є обов'язковими документами та існують на кількох рівнях (комуна, місто-метрополія, провінція та область, тоді як в Україні – лише на найнижчому рівні – територіальних громад). У спеціальних законодавчих декретах визначено перелік-мінімум положень, які повинен мати локальний статут в Італії: 1) функції і повноваження органів місцевого самоврядування, 2) форми гарантій та участі меншості; 3) організацію служб і публічних послуг; 4) форми міжкомунальної співпраці; 5) форми участі населення в місцевому самоврядуванні; 6) форми децентралізації; 7) доступ громадян до адміністративної інформації; 8) спосіб представництва одиниці в судах; 9) міська символіка; 10) гарантії рівних гендерних можливостей у місцевому самоврядуванні тощо [2, с. 31–32].

Окрім того, доцільно зазначити, що процедура прийняття статутів в Італії не є простою. Необхідною умовою є проведення ґрунтовних дебатів, в яких враховувалась би не лише думка більшості, але й висновки меншості (опозиції). Для прийняття статуту потрібна більшість у дві третини голосів, уповноважених до прийняття статуту (для цього відбирається певна кількість радників від більшості та опозиції), а якщо запропонований проект статуту буде відхилений, то повторне голосування проводиться через 30 днів. Статут набуває чинності з моменту публікації в офіційному виданні громади (комуни) або через оприлюднення на місцевих спеціальних стендах (на оприлюднення відводиться 30-денний термін з моменту прийняття). Окрім того, статут повинен бути опублікований в Офіційному бюлетені області та Офіційному збірнику статутів Міністерства внутрішніх справ (саме воно видає реєстрацією статутів в Італії, а не Міністерство юстиції, як це є в Україні та низці інших країн) [3, с. 27; 9, с. 180].

Отже, прийняття та функціонування італійських статутів є досить детально відрегульоване на законодавчому рівні. Характерною їхньою рисою є прагнення до максимального врахування інтересів меншості. З цим також пов'язана вимога прийняття статуту двома третинами – в багатьох країнах, де статuti приймаються простою більшістю загального складу представницького органу, експертами висловлюються нарікання на недостатню легітимізацію статутів (тобто виходить, що статут ніби нічим суттєвим не відрізняється від звичайного місцевого нормативно-правового акта. А тому для того, щоб вважати статут “малою конституцією”, варто би приймати його “конституційною більшістю”).

Інкони трапляються використання терміну “статут” навіть щодо локальних актів тих країн, де жодних статутів не приймають. Наприклад, науковці публікують статті про локальні статuti Франції [17], Фінляндії [23], Швеції [22]. Однак таке формулювання дослідницького питання може, певною мірою, вводити читачів в оману. Причина таких формулювань полягає в тому, що звичай громади, а точніше їхні представницькі органи мають право на певну нормотворчість, однак ці норми не є статутами територіальних громад у вузькому значенні. Так, ради фінських комун приймають так звані “адміністративні регуляції”, що є рішеннями щодо конкретних власних організаційних справ (а вже, наприклад, питання збору податків комуною повинне регулюватися лише на рівні закону). У випадку Швеції нормотворчість комунальних представницьких органів є радше зібранням постанов, які значною мірою перегукуються з українськими статутами територіальних громад, однак через свою розрізненість і неоднорідність не можуть вважатися їхніми аналогами. Водночас деякі дослідники, наприклад О. Лундін, вважають, що рішення рад щодо внутрішньої організації власного самоврядування можна вважати квазі-конституційними статутами повних громад. Щодо Франції, то там лише розглядається можливість створення статутної автономії (реальні підстави для неї існують лише в так званих Заморських територіях, які мають особливий статус).

Кожен з наведених зарубіжних прикладів статутного регулювання системи місцевого самоврядування має позитивні риси, які можна застосувати в українських умовах уже зараз чи згодом. У частині країн із розвинутою демократією можуть прийматися статuti не лише для локального, а й для регіонального рівнів. Статuti територіальних громад Польщі можуть слугувати зразком для чіткості і лаконічності формулювання статутних положень, німецька практика корисна як приклад мінімального втручання держави у статутний процес, швейцарська – великою роллю самої громади в місцевому самоврядуванні, увагою до боротьби проти кумівства та відсутності положень, не пов'язаних із правовим регулюванням, а італійська – урахуванням думки меншості та наближеністю статутів до ідеалу “малої конституції”. Підсумовуючи, зазначимо, що іноземний досвід важливо не так запозичити, як осмислити та врахувати зроблені висновки при впровадженні статутів в українських реаліях.

Література:

1. *Лазор О.* Формування та функціонування місцевої влади: досвід міст Німеччини та України : [монографія] / О. Лазор, Х. Кохалик. – Львів ; Рівне : Гном, 2006. – 100 с.
2. *Лазор О. Д.* Публічна самоврядна влада в Республіці Італія та Україні: особливості організації та функціонування : [монографія] / О. Д. Лазор, І. П. Шелепницька ; за заг. наук. ред. О. Я. Лазора. – К. : Дакор, 2008. – 172 с.
3. *Лазор О. Д.* Публічна самоврядна влада в Республіці Італія та Україні : [монографія] / О. Д. Лазор, І. П. Шелепницька ; за заг. наук. ред. О. Я. Лазора. – К. ; Львів, 2007. – 144 с.
4. *Мазяк З.* Деякі особливості статуту громади швейцарського міста Кеніц / З. Мазяк, Р. Макітра // Самоврядування та самоорганізація територіальних громад : матеріали наук.-практ. конференції (Львів, 24-25 червня 1999 р.). – Львів, 1999. – С. 180–185.
5. *Перинська Н.* Порівняльний аналіз статутів швейцарських територіальних громад / Н. Перинська // Проблеми трансформації територіальної організації влади : зб. мат. та док. ; наук. ред. М. Пухтинський. – К., 2005. – С. 510–513.
6. *Прудников А. С.* Местное самоуправление (управление) в зарубежных странах / А. С. Прудников, Л. А. Ларина, М. В. Аксютин [и др.] ; под ред. А. С. Прудникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2007. – 271 с.
7. *Ткачук А.* Місцеве самоврядування: світовий та український досвід : [посіб.] / А. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. – К., 1998. – 187 с.
8. *Шелепницька І. П.* Досвід становлення системи місцевого самоврядування в Республіці Італія та його адаптація для України : дис. ... канд. держ. упр. : спец. 25.00.04 “Місцеве самоврядування” / І. П. Шелепницька. – Х., 2007. – 214 с.
9. *Шелепницька І. П.* Статутна автономія адміністративно-територіальних одиниць в Італійській Республіці: досвід для України / І. П. Шелепницька // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2008. – Вип. 3 (22). – С. 176–186.

Надійшла до редколегії 20.10.2010 р.